

SEMNIFICAȚIA UNEI ANIVERSĂRI ȘI ADEVĂRATELE ÎNCEPUTURI
ALE STUDIERII LOGICII ÎN ROMÂNIA

EUGEN FRUCHTER și GABRIEL MIHĂESCU

Apărută în epoca de mare înflorire culturală, inaugurată de domnia lui Matei Basarab, „Schola graeca e latina“ — prima școală oficială de nivel mediu-superior din Țara Românească — are ca dată de atestare 24 noiembrie 1646, când Pantelimon Ligaridis funcționa deja ca profesor la Tîrgoviște.¹ La sosirea lui în casele postelnicului Constantin Cantacuzino, „de lingă metohul Golgotei“ (identificate de noi în actuala clădire a Muzeului tiparului și al cărții vechi românești),² unde fusese angajat ca dascăl de casă al fiilor acestuia, el găsea în Tîrgoviște o școală greacă pregătitoare, condusă, în perioada de după 1640, de Ignatie Petrițis și de dascăli catolici, așa cum reiese din informațiile date de Ligaridis, în corespondența sa cu Roma, și din cele consemnate de secretarul lui Brîncoveanu, Anton Maria del Chiaro.

¹ Victor Papacostea, *Les origines de l'enseignement superieur en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes“ nr. 2—3, 1963, p. 20; Șt. Bărsănescu, *Schola greca e latina din Tîrgoviște (1646—1651)*, în „Din istoria pedagogiei românești — culegere de studii“, II, E.D.P., 1966, p. 195.

² Dacă se admite că în acest loc „se va fi aflat casa postelnicului Constantin Cantacuzino“ (cf. Corneliu Dima-Drăgan, Livia Bacăru, *Constantin Cantacuzino stolnicul (un umanist român)*, Ed. Albatros 1970, pp. 31 și 177), atunci acesta nu poate fi altul decît cel unde se află clădirea Muzeului tiparului și al cărții vechi românești, construcție relativ nouă peste beciuri zidite în tehnica sec. XVII (bolți în leagăn, zidărie în casete din piatră și cărămidă, arcuiri dublou). Credem că aceasta este „pivnița de piatră“ de „lingă metohul Golgotei“, amintită la 18 septembrie 1667 (cf. N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino...*, Buc. 1902, p. 59; Stefan D. Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. II, Buc. 1916, pp. 297—298). Această pivniță din sec. XVII este singura construcție de acest fel în fosta mahala a bis. Sf. Apostoli și Marina, situată spre moara Gorgotei, și azi în ființă (v. Arh. St. jud. Dimbovița, fondul Primăria orașului Tîrgoviște, dos. nr. 79/1882) între mahalaua Stolnicului și mahalaua Tabaci, adică tocmai zona în discuție (v. Alex. A. Popescu-Runcu, *Catagrafia județului Dimbovița la anul 1810*, Tîrgoviște 1936, pp. 8—9). Locul cu pivnițe a revenit apoi familiei Crețulescu (v. Virgiliu Drăghiceanu, *Căluza monumentelor istorice din județul Dimbovița*, Tîrgoviște, 1907, p. 20).

Trecerea la învățământul mediu greco-latin a fost imediată, ceea ce dovedește că aici existau condiții prielnice create de școala greacă pregătitoare, de școala slavo-română și de sprijinul material acordat de domnie. Cu un an înainte, episcopul catolic Bakšič sublinia necesitatea creării la Tîrgoviște a unei școli în care să se învețe, alături de limba română, cea latină.

Apariția acestei școli în Tîrgoviște nu este contingentă. Orașul devenise un centru cultural de prim ordin, grație activității prodigioase a voievodului Matei, soției sale Elina, cumnatului său Udriște și postelnicului Cantacuzino, toți îndrăgostiți de cultură.

Existența școlii a fost presupusă nu numai de Xenopol, ci și de profesorul și istoricul literar tîrgoviștean Ion Negoescu.³

Cercetările relativ recente, bazate pe analiza minuțioasă a izvoarelor cunoscute (în special a bogatei corespondențe a lui Ligaridis), o denumesc „școală domnească de erudiție”⁴, organizată de Ligaridis după modelul colegiului iezuit de la Roma. Se pare că cei doi iluștri profesori și-au divizat munca încă de la început: Petrițis conducea *clasele de gramatică*, cu elevi începători (primii trei ani de studiu), iar Ligaridis conducea *umanitățile: retorica și logica* — ce se studiau în ultimii doi ani din cei cinci ai cursurilor complete.

Faptul că aici se făceau studii filozofice dovedește că programa era apropiată de cele ale colegiilor academice apusene, corespunzînd, deci, primei părți a ciclului de învățămînt superior. Aceasta asigură absolvenților pregătirea necesară continuării studiilor în domeniul filozofiei și științelor la marile universități ale Europei.

Clasele ciclului superior, conduse de Ligaridis, au fost frecventate pînă în 1651—1652 de *cel puțin trei serii de elevi*, în ultima aflîndu-se și viitorul stolnic Constantin Cantacuzino (născut în 1640 sau mai înainte, 1638—1639, după relația dată în 1723 de contele Damian Hugo von Virmondt). Descoperirea în ultimii ani a unui „ex libris” latinesc, datat 1650, pe o carte a lui Manuel Moschopoulos — existentă în biblioteca stolnicului, ca și însemnările de pe cartea lui Basilius Magnus, dăruită stolnicului de Petrițis, dovedesc cunoștințele sale avansate de gramatică latină și greacă la vîrsta de numai 10—11 ani.⁵ În „Genealogia Cantacuzinilor”, banul Mihail Cantacuzino scria despre cel mai erudit cărturar pe care l-a avut Țara Românească pînă la generația pașoptiștilor :

³ *Istoria școalelor din Tîrgoviște*, Tîrgoviște, 1933, p. 9.

⁴ V. Papacostea, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*, în „Studii”, nr. 5, 1961, p. 1160 ; Șt. Bărsănescu, *op. cit.*, pp. 192, 209.

⁵ C. Dima-Drăgan, L. Bacăru, *op. cit.*, pp. 47—50, 58, 60—61 ; Corneliu Dima-Drăgan, în „Studii”, nr. 4, 1966, p. 674 ; Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român — Constantin Cantacuzino stolnicul*, C.S.C.A., 1967, pp. 3, 393 ; I. Ionașcu, în „Studii”, nr. 4, 1966, pp. 634, 641—642 ; Virgil Căndea, în „Studii”, nr. 4, 1966, p. 655 ; Virgil Căndea, *Stolnicul între contemporani*, Ed. Științifică, 1971, pp. 16, 20.

„Numitul Stolnicul Costandin Cantacuzino, din copilăria sa a fost dat cu totul asupra învățaturii: la limba elinească era un mare filosof“⁶.

Dintre elevii școlii se mai cunosc pînă în prezent: viitorul domn Șerban Cantacuzino (care împreună cu Stolnicul și cu Brîncoveanu vor înființa la sfîrșitul secolului Academia Domnească de la Sf. Sava, luîndu-o drept model pe cea de la Tîrgoviște), fratele său Drăghici și viitorul mitropolit ortodox al Ardealului, Daniil Andrian Panonianul (traducătorul „Îndreptării legii“, — Tîrgoviște, 1652, prima lucrare juridică predominant laică tipărită în Țara Românească, la care a fost ajutat de mitropolitul Ștefan, cum și de Petriș și Ligaridis — „*dascăli desăvîrșiți, vestiți și foarte iscusiți*“, care l-au asistat „*cu toată mintea, înțelepția, arătarea, supunerea și îndreptarea*“).⁷

Printre elevii posibili se aflau și fiii lui Udriște Năsturel: Radu — întemeietorul școlii românești din Cîmpulung (la 1669), Mateias — cel înfiat de Matei Basarab.⁸

Datele istorice asupra situației politice din Transilvania și cunoașterea precisă a numelui unui elev ardelean (Panonianul) au dus la concluzia că școala din Tîrgoviște a îndeplinit un important rol în formarea umanistilor români, luptători împotriva penetrației bisericii-lor catolică și reformată în Transilvania.

Programa școlii cuprindea ca obiecte de bază gramatica, retorica și logica. În cadrul *retoricii*, ce avea un caracter enciclopedic, grupînd științele umaniste: istorie, etică, politică, drept, literatură clasică, se predau, ca discipline de studiu, compunerea și poetica (ulterior desprinsă din retorică), toate bazate pe lecturi și comentarii, folosite ca metode de învățămînt. De regulă, lecțiile erau însoțite de exerciții practice, pentru compunerea de discursuri, epistole, versuri, ceea ce se poate deduce din numeroasele scrisori ale epocii, frumos alcătuite chiar de boieri, și din epitaful de pe lespedea funerară a lui Mateias, aflată în biserica Domnească din Tîrgoviște, ce reprezintă un model de versificație aparținînd desigur unuia dintre cei legați de Școala Domnească. Credem, de asemenea, că și numeroasele versuri la stemă, în românește, grecește, slavonește, pe care le întîlnim în tipăriturile „Mvstirio“ — Tîrgoviște, 1651, „Tărnosanie“ — Tîrgoviște, 1652, „Cheia înțelesului“ — București, 1678, „Liturgie“ — București, 1680, „Evanghelie“ — București, 1682, „Apostol“ — București, 1683, apărute anterior Academiei de la Sf. Sava, pot aparține unor foști elevi ai școlii din Tîrgoviște. Este semnificativ și faptul că în epigrama slavonă scrisă de Udriște în prefata „Triodului penticostar“ — Tîrgoviște, 1649 și în versurile lui Daniil Panonianul din „Îndreptarea legii“ — Tîrgoviște, 1652, sînt evidente cunoștințele de filozofie antică greacă.

⁶ *Geneologia Contacuzinilor de banul Mihai Cantacuzino*, publicată și adnotată de N. Iorga, Buc. 1902, p. 292.

⁷ *Îndreptarea legii — 1652*. Ed. Academiei 1962, pp. 10, 34.

⁸ V. Papacostea, *Originile...*, p. 1163.

La literatură, se studiau organizat, pentru prima oară, scriitorii laici ai antichității greco-romane, stabilindu-se totodată un contact sistematic cu cultura Europei centrale și apusene, pe lângă cea bizantină, care o deosebea de colegiile iezuite din Apus. La istorie, Ligaridis ținea lecții-prelegeri vii, stîrnind interesul elevilor pentru cultură și chiar idealuri de eliberare de sub stăpînirea otomană, așa cum reiese din „Chrysmologion” — opera sa cu caracter istorico-vizionar, concepută la Tirgoviște.

În cadrul *logicii*, se comentau operele lui Aristotel și ale altor filosofi, se formulau silogisme, se dezvăluiau și se criticau sofisme, urmărindu-se disciplinarea gîndirii elevilor și dezvoltarea deprinderii de a căuta adevărul prin folosirea rațiunii.

Existența cursurilor de logică și filozofie teoretică, cu mare forță instructiv-educativă, a ridicat școala din Tirgoviște la nivelul celor mai bune colegii academice din Occident. În acea vreme, logica lui Aristotel constituia cel mai puternic dintre instrumentele prin care umanismul era influențat de clasicismul antic. Ligaridis are meritul de a fi dat școlii o orientare progresistă, neoaristotelică, pe baza raționaliste, cu nuanțe de materialism, spre deosebire de cea similară din Iași, dominată de filozofia tradiționaliștilor reacționari, care susțineau revelația divină.⁹

Crearea unei școli greco-latine de nivel mai înalt, după modelul celor pregătitoare pentru Universitate din apusul Europei, a fost impusă de realitățile social-politice ale țării, legate de nevoia receptării și dezvoltării culturii clasice umaniste pentru progresul cultural și emanciparea politică a românilor din cele trei țări, evenimentul înscrindându-se în curentul general al înfloririi învățămîntului umanist, ilustrat prin apariția unor astfel de institutii în întreaga Europă. „Nucleul academic” din Tirgoviște a avut menirea să formeze pe primii umaniști care, prin activitatea lor politică și culturală deosebită, aveau să determine cea mai strălucită etapă a culturii Țării Românești de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.

*

Împlinirea, în 1971, a 325 ani de la atestarea școlii tirgoviștene ne-a prilejuit o analiză a problemei începuturilor științei logicii pe teritoriul României, atît de diferit abordată pînă în prezent.

„Schola graeca e latina” din Tirgoviște este considerată încă prima instituție din Țara Românească, și printre primele de pe teritoriul României — alături de cele de la Brașov, Cluj, Coțnari, Alba-Iulia, Iași, Sibiu — în care logica a constituit un obiect de studiu.¹⁰

⁹ P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Ed. Academiei, 1965, p. 208 ; *Istoria literaturii române*, I, Ed. Academiei, 1964, p. 341.

¹⁰ Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, E.D.P., 1970, pp. 878—879 ; *Mic dicționar filozofic*, E.P., 1969, p. 217.

Cercetări mai noi asupra manuscriselor slavone din Biblioteca Academiei R. S. România și Biblioteca din Scheii Brașovului au coborât ulterior datarea primelor manifestări de logică din țara noastră în secolele XIV-XVI, adică de la începutul statelor feudale românești independente¹¹.

Considerații de ordin științific și politic, general acceptate, ne obligă însă să căutăm adevăratele începuturi ale logicii din România în antichitate.

Pornind de la aceasta, pe baza analizării izvoarelor greco-latine, am găsit suficiente știri care atestă preocupările geto-dacilor pentru învățarea logicii.

Într-unul din aceste izvoare se menționează precis că Deceneu, „observînd înclinarea lor [geților — n.n.] de a-l asculta în toate, și că ei sînt din fire deștepți, i-a instruit în aproape toate ramurile filozofiei; căci era un maestru priceput în acest domeniu. El i-a învățat etica, dezvățîndu-i de obiceiurile lor barbare, i-a instruit în științele fizicii, făcîndu-i să trăiască conform legilor naturii [...], i-a învățat logica, făcîndu-i superiori celorlalte popoare, în privința minții [...] Vezi ce mare plăcere, ca niște oameni prea viteji să se îndeletnicească cu doctrinele filozofice, cînd mai aveau puținel timp liber după lupte”.¹²

O cercetare minuțioasă trebuie să coreleze și alte aspecte care pot face lumină în această problemă. Astfel, trebuie avute în vedere numeroasele texte care vorbesc de prețuirea pe care au dat-o geto-dacii filozofiei și înțelepciunii, în genere.¹³ De asemenea, se impune cercetarea influenței pe care a avut-o gîndirea filozofică greacă asupra dacilor. În această direcție, mulți autori antici și medievali scriu despre similitudinile dintre filozofia lui Pitagora și cea a lui Zamolxis.¹⁴ În măsura în care Pitagora este studiat de istoria logicii, este firesc ca, printr-o analiză comparativă, să deducem concepțiile lui Zamolxis, susceptibile de a fi incluse în istoria logicii românești.

Nu trebuie uitate nici alte aspecte relatate de aceste izvoare, care ar servi înțelegerii începuturilor logicii: influențe egiptene, orientale și ale altor popoare de contact,¹⁵ identificarea lui Zamolxis cu Tha-

¹¹ Petru Lucaciu, *Începuturi ale logicii românești*, Ed. Științifică, 1970.

¹² Iordanes, *Getica*, 39—41, 69—73.

¹³ Valerius Maximus, *Fapte și cuvinte vrednice de luare aminte*, II, 6, 12; Clemens din Alexandria, *Covoarele*, I, 15, p. 130; IV, 8, p. 213; V, 8, p. 242; Origene, *Împotriva lui Celsus*, I, 16; III, 54; Theodoretos din Cyros, *Terapeutice*, I, 25.

¹⁴ Hellanicos, *Obiceiuri barbare*, fr. 73; Strabon, *Geografia*, VII, 3; XVI, 2, 39; Clemens din Alexandria, *Covoarele*, IV, 8, p. 213; Origene, *Împotriva lui Celsus*, III, 54; Porphyrios, *Viața lui Pitagora*, 14; Herodot, *Istorie*, IV, 95; Iamblichos, *Viața lui Pitagora*, XXX (173); Enea din Geza, *Teofrast sau despre nemurirea sufletelor...*, dialog P. G., LXXXV, 940.

¹⁵ Strabon, *Geografia*, VII, 3.

les,¹⁶ interesul dacilor pentru probleme de drept,¹⁷ matematici,¹⁸ preferința pentru metaforă în locul abstracțiilor,¹⁹ măiestria lor în „știința bunelor cuvinte” — admirată și de Platon, care subliniază câteva principii dialectice ale lui Zamolxis privind unitatea corpului, raporturile întreg-parte și cauză-efect, analiza multilaterală a fenomenelor etc.²⁰

Unui astfel de studiu i-ar servi și evidențierea unor trăsături specifice grecilor și romanilor, între care raționalismul și realismul, cum-pânirea ș.a., transmise profilului spiritual al poporului român.²¹

Așa cum prezentarea altor domenii ale istoriei creației spirituale din România începe cu antichitatea,²² este normală o tratare similară a istoriei logicii, cu atât mai mult cu cât progresul acestor domenii nu s-a putut realiza fără progresul instrumentului logic și al reflexiei omului asupra structurii proprii sale capacități raționale.

În felul acesta s-ar obține o concordantă a istoriei logicii din România cu istoria logicii universale, în care aceasta s-ar încadra în mod organic de-a lungul tuturor etapelor dezvoltării acestei științe.

Într-o altă comunicare, am argumentat aceste probleme mai amplu cu referire la toate aspectele gândirii filozofice, inclusiv cele sugerate de acad. C. I. Gulian într-o recentă lucrare de mitografie²³.

¹⁶ Porphyrios, *Viața lui Pitagora*, 14.

¹⁷ Iosephus Flavius, *Antichități iudaice*, XVIII, 1, 5 [20]: Horațiu, *Ode*, III, 24, 3—24.

¹⁸ cf. George Șt. Andonie, *Istoria matematicii în România*, Ed. Științifică, 1965; Al. Tóth, *Apariția și răspîndirea cifrelor în țările române*, Ed. Tehnică, 1972.

¹⁹ Ferecide din Atena, fr. 174; Clemens din Alexandria, *Covoarele*, V, 8, p. 242.

²⁰ Platon, *Cratylus*, 156 d, e; 157 a, b, c.

²¹ Tucidide, *Istoria*, II, 97, 4; v. și Athanase Joja, *Logos și ethos*, E. P., 1967, pp. 274 sqq.

²² Dinu C. Giurescu, în „*Pagini din trecutul diplomației românești*”, E. P., 1966; Ștefan Bărsănescu (coordonator), *Istoria pedagogiei*, E.D.P., 1970; Romulus Vulcănescu, *Etnografia — știința culturii populare*, E. Șt., 1966; G. Barbu, *Artă vindecării în Bucureștii de odinioară*, E. Șt. 1967; *Istoria medicinei — studii și cercetări*, E. Medicală, 1957; G. Brătescu, *Hipocratismul de-a lungul secolelor*, Buc., 1968; V. L. Bologa ș.a., *Istoria medicinei universale*, E. Medicală, 1970; *Bibliografia generală a etnografiei și folclorului românesc*, E. L., 1968; M. Alecsescu, M. Macavescu, *La izvoarele astronomiei*, E.E.R., 1969; I. M. Ștefan, *Familia Soarelui*, E. Șt., 1965; Theodor Roșescu, *Timpu și măsurarea lui*, E. Șt., 1964; I. M. Ștefan, *Prietenul stelelor...*, Ed. Militară, 1971; Aurel Dimboiu, *De la piatră la hirtie*, E. Șt., 1964; Șerban Andronescu, *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*, E. Șt., 1966; Dan Dumitrescu, *Momente din istoria tiparului românesc*, București, Monumente și figuri din istoria astronomiei românești — E. Șt., 1968; Hadrian Daicoviciu — *Dacia de la Burebista la cucerirea romană* — Ed. Dacia, Cluj, 1972; *Istoria medicinei românești* — Ed. Medicală, 1972.

²³ E. Fruchter și G. Mihaescu, *Despre necesitatea includerii unui capitol privind istoria spirituală a dacilor în istoria filozofiei din România*, în „*Crisia*” (II), Oradea, 1972; cf. C. I. Gulian, *Mit și cultură*, E. P. 1968.

RÉSUMÉ

En 1971, à l'occasion du 325-ème anniversaire de la création du premier collège de la Valachie, nous avons analysé la question des débuts de la logique sur le territoire de la Roumanie. Cette question a été très différemment abordée jusqu'à présent.

„Schola graeca e latina“ de Tirgoviște est considéré le premier établissement culturel de la Valachie et parmi les premiers sur le territoire de la Roumanie à côté de ceux de Brașov, Cluj, Cotnari, Alba-Iulia, Iași, Sibiu où la logique a constitué un objet d'étude.

Des recherches plus récentes sur les manuscrits qui se trouvent à la Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie et à la Bibliothèque de Scheii Brașovului ont prouvé que les premières manifestations de logique dans notre pays datent du XIV-e et du XV-e siècle, c'est-à-dire du début des États féodaux roumains indépendants.

Mais, des considérations d'ordre scientifique et politique, généralement admises, nous obligent à chercher les véritables débuts de la logique en Roumanie, dans l'antiquité.

Par conséquent, en analysant les sources gréco-latines, nous avons trouvé des indices suffisants qui attestent les préoccupations des Gètes et des Daces pour l'étude de la logique.

Dans l'une de ces sources on mentionne précisément que Deceneu „qui se connaissait bien en philosophie, a instruit les Gètes dans les branches de cette science en remarquant qu'ils sont intelligents et qu'ils lui obéissent en tout. Il leur a enseigné l'éthique en les déshabituant de leurs mœurs barbares, il les a initiés dans les sciences de la physique, les faisant ainsi vivre conformément aux lois de la nature /.../ il leur a appris la logique, ce qui les a rendus supérieurs aux autres peuples au point de vue de l'esprit /.../.

Voilà quel grand plaisir que des gens bien braves s'occupent des doctrines de la philosophie lorsqu'ils avaient un peu de temps libre après des batailles“.

Une recherche minutieuse doit corrélérer aussi d'autres aspects qui peuvent éclairer cette question. Nous devons de même tenir compte de nombreux textes qui parlent de l'estime des Gètes pour la philosophie et pour la sagesse, en général.

L'étude de cette question nous oblige à faire des recherches sur l'influence que la pensée philosophique grecque a eue sur les Daces.

Beaucoup d'écrivains antiques et du moyen-âge trouvent des ressemblances entre la philosophie de Pythagore et celle de Zamolxis. Dans la mesure où Pythagore est étudié par l'histoire de la logique il est naturel que, par une analyse comparative, nous déduisions les conceptions de Zamolxis, susceptibles d'être comprises dans l'histoire de la logique roumaine. Nous devons de même mentionner les autres aspects relatés par les sources, qui serviraient à la compréhension de cette question — les débuts de la logique : des influences égyptiennes, orientales, l'identification de Zamolxis avec Thales, l'intérêt des Daces pour le droit, les mathématiques, la priorité de la métaphore sur l'abstraction, leur compétence dans la „science des bons mots“, compétence admirée même par Platon, qui souligne quelques principes dialectiques de Zamolxis, concernant

l'unité du corps, les rapports entier-partie et cause-effet, l'analyse multiple des phénomènes présentés.

Il faut encore mettre en valeur quelques traits spécifiques aux Grècs et aux Roumains, parmi lesquels le rationalisme, le réalisme, l'équilibre et d'autres, transmis à la structure spirituelle de notre peuple.

Parce que la présentation des autres domaines de l'histoire de la création spirituelle en Roumanie commence de l'antiquité il est naturel qu'on traite de même l'histoire de la logique, d'autant plus que le progrès de ces domaines n'a pas été possible sans le progrès de l'instrument logique et de la réflexion de l'homme sur sa propre capacité rationnelle.

Pour conclure il faut dire qu'on pourrait ainsi acquérir une concordance de l'histoire de la logique en Roumanie et de l'histoire de la logique universelle, où s'intégrerait le long des étapes du développement de cette science.